

УДК 376-056.262(477.54)»1886\1917»

О. М. Устименко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ХАРКІВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ ДІТЕЙ (1886-1917 рр.)

У статті розглянуто соціальний та культурний аспект історії Харківського училища для сліпих дітей за 1886-1917 рр. Досліджено передумови відкриття училища, правила та принципи прийому до закладу, вивчено умови навчання та повсякденне життя учнів.

Ключові слова: незрячі, повсякденність, училище, учні, виховання.

В статье рассмотрены социальный и культурный аспекты истории Харьковского училища для слепых детей в 1886-1917 гг. Исследованы предпосылки открытия училища, правила и принципы приема в заведение, изучены условия обучения и повседневная жизнь учеников.

Ключевые слова: незрячие, повседневность, училище, ученики, воспитание.

The social and cultural aspects of Kharkiv's school for blind children in 1886-1917 are examined in this paper. The preconditions of opening of the school, rules and principles of the reception in the establishment are researched; the educational conditions and pupils' everyday life are studied.

Key words: blinds, everyday life, school, pupils, unbringing.

Історія Харківського училища для незрячих дітей та взагалі життя незрячих на Харківщині протягом 1886-1917 рр. є актуальною дослідницькою темою в умовах все більшої соціальної активності людей з особливими потребами, недослідженим аспектом вивчення історії розвитку освіти в Україні. Крім того, вивчення історії спеціального училища для сліпих дітей є важливим у плані дослідження проблеми соціального забезпечення незрячих в Російській імперії.

Важливе місце у висвітленні історії училища для незрячих посідає праця Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [1, с. 248]. Саме тут було висвітлено передумови, причини та перебіг відкриття спеціального училища для незрячих в Харкові. Також зазначена і точна дата відкриття училища, з приводу встановлення якої велися суперечки. Слід відзначити роботу М. П. Морозової «История Харьковской средней школы-интерната для слепых детей им. В. Г. Короленка». У цій статті охоплено досить значний період історії гімназії-інтернату імені В. Г. Короленка (таку назву має Харківське училище для незрячих зараз) від моменту виникнення й до кінця 80-х років ХХ ст. У статті докладно досліджено радянський період існування школи-інтернату, але дореволюційний час існування закладу висвітлено фрагментарно й заангажовано, адже з роботи складається враження про надзвичайно важке життя незрячих у дореволюційний період, а з приходом радянської влади воно значно й одразу ж покращується [4, с. 8]. Новітніх робіт з даної теми не існує, а роботи з історії освіти в Російській імперії лише дотично торкалися предмета дослідження.

Загальну картину досліджуваного періоду й особливості соціальних відносин та соціального забезпечення населення в означений проміжок часу існування училища дають роботи Б. М. Миронова [3, с. 146-148] та ін. Окремі моменти історії Харківського училища для сліпих висвітлювались у спеціалізованому дореволюційному журналі «Слепец», а саме фінансовий стан училища та статистика по незрячих Харківської губернії [2, с. 14-15].

Завданням статті є дослідити передумови відкриття училища для сліпих дітей, проаналізувати правила та принципи прийому учнів до училища, вивчити умови навчання та повсякденне життя учнів.

Автором при написанні даної статті було задіяне широке коло джерел, більшість з яких неопубліковані та вперше вводяться в науковий обіг. Джерельну базу дослідження можна поділити на такі типи: писемні та фотодокументи. Значна частина документів указаних типів міститься у фондах державного архіву Харківської області (ДАХО) та в музеї Харківської обласної гімназії-

інтернату для сліпих (МХОГІС). Писемні джерела становлять основу джерельної бази дослідження. Це діловодна документація, актові джерела, періодика, статистичні дані переписів незрячих у Харківській губернії за 1886 та 1911 роки, документи особового походження.

Серед діловодної документації можна назвати «Удостоверение харьковского попечительства о слепых» [18, стенд №3. Удостоверение попечительства о слепых]. За його допомогою проводилися збори коштів для харківського училища незрячих дітей. З таких посвідчень можна дізнатися про те, хто проводив збір коштів і коли. З документа «Шкільне меню» [18, стенд № 1. Шкільне меню], яке затверджувалося щодня шкільною адміністрацією, можна дізнатися про харчування дітей в училищі. Важливе значення мають «Правила для учителей и учительниц Харьковского училища слепых» [18, стенд №1. Правила для вчителів та вихователів], які також затверджувалися адміністрацією училища. Ці правила регулювали поведінку в різних ситуаціях вчителів та вихователів училища і також взяті з фондів МХОГІС. Надзвичайно інформативними є звіти Харківського відділення опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих за 1899, 1902, 1904, 1910, 1911, 1912 роки [9-15]. Такі звіти дають відомості про кількість учнів обох статей на підзвітний рік, навчальну програму: які саме дисципліни вивчалися, якими ремеслами займалися учні у підзвітному році, скільки було виготовлено предметів у шкільних майстернях і на яку суму, скільки виробів було продано і на яку суму, зазначається навіть кількість книжок, надрукованих рельєфно-крапковим шрифтом Брайля, які містяться у шкільній бібліотеці. Та це й не дивно, адже такі книжки були рідкістю і коштували дуже дорого. У звітах є інформація про захворювання учнів, адже іноді спалахували епідемії. З покращенням фінансування вдавалося їх подолати. Описуються і розваги учнів училища: екскурсії в інші міста країни, наприклад, поїздка до Києва в 1907 р. та враження від цієї подорожі. Також у звіті фіксується фінансовий стан опікунства на підзвітний рік.

Актові джерела здебільшого містяться у фондах ДАХО [17]. Серед них постанови про надання училищу спочатку приміщень, пізніше, коли ці приміщення стали тісними, з'являється постанова про надання землі під будівництво нового училища по вулиці Сумській. Також є рішення про надання коштів під це будівництво. Копії деяких актових документів містяться у фондах МХОГІС, наприклад, рішення про перетворення Харківського опікунства за незрячими воїнами в Харківське опікунство за незрячими дітьми за 1886 р. Саме з нього і починається історія Харківського училища для незрячих дітей. Більшість таких документів є неопублікованими.

Статистичні дані переважно представлені спеціальними переписами незрячих у Харківській губернії за 1886 р. та 1911 р. [16]. Також використовувався перший Всеросійський перепис населення за 1897 р. Хоч під час цього перепису спеціального дослідження незрячих не проводилося, але наводилася кількість незрячих по кожній губернії, втім не уточнювалося, кого саме вважати за незрячого. Переписи незрячих дають можливість оцінити загальну чисельність незрячих, їх сімейний стан, професійний склад, джерела отримання засобів для існування, національність, віросповідання і т. ін. Переписи незрячих мають той самий недолік, що й загальний перепис населення, – вони не можуть дати абсолютно точної інформації, оскільки збір відомостей про незрячих було доручено настоятелям православних церков. Ті ж переписи не надавали відомостей про незрячих інших віросповідань у своїх парафіях, цим мала займатися поліція.

Надзвичайно інформативним джерелом, яке важко віднести до якоїсь із груп, є історико-довідковий путівник по місту Харкову за 1902 р. [3]. З нього дізнаємося також про точну дату відкриття училища для незрячих, місце розташування на початку існування училища, а в подальшому й кількість учнів в училищі станом на 1893 р. Саме з цього року училище переїжджає на сучасне місце свого розташування. У джерелі містяться відомості про допомогу, яку надавало Маріїнське опікунство дорослим незрячим у Харкові.

Іншим типом джерел є фотодокументи. Це досить інформативні джерела, хоча й відіграють в основному допоміжну ілюстративну роль. З їх допомогою передається колорит того часу. Наприклад, на фотографіях з фондів МХОГІС зображені учні училища, які займаються ремеслом.

На кінець XIX ст. у Російській імперії було близько чверті мільйона незрячих. У Харківській губернії у 1886 р. нараховувалося 3811 незрячих, із них дітей шкільного віку – 135 чол. [16, с. 5]. Вибиті з нормального життя через невігластво, відсутність медичної допомоги, вони вели

жалюгідне, повне незгод життя. На них дивилися, як на зайвий рот. Тому незрячі намагалися здобувати якесь ремесло, щоб самим прогодувати себе і свою родину. Саме у спеціальних училищах і навчали ремесел і рельєфно-крапкового шрифту Брайля та пристосовували до подальшого самостійного життя.

У середині 80-х років XIX ст. виникає Харківське відділення Маріїнського опікунства над незрячими воїнами. Цей заклад був напівказеним. Спочатку в Харкові був лише уповноважений опікунства, який збирав пожертвування та надавав іноді деяку допомогу незрячим. Справа почала розвиватися тільки після того, як уповноваженим став А. Д. Надиров. У 1885 р. було облаштовано два ліжка в офтальмологічній клініці професора Л. Л. Гіршмана для надання допомоги особам, що втратили зір. Таким чином, незрячі починають отримувати хоч якусь допомогу від уряду [1, с. 926].

Під тиском передової громадськості у 1886 р. уряд перетворює Маріїнське опікунство над незрячими воїнами в Маріїнське опікунство над незрячими дітьми, поклавши на нього обов'язки організувати навчання незрячих дітей в Російській імперії та кожній губернії зокрема. Харківському відділенню опікунства було поставлене завдання в найкоротший термін відкрити училище для незрячих дітей.

Першим головою Харківського відділення опікунства з догляду за незрячими був губернатор А. А. Петров. Серед 8-ми членів ради були Л. Л. Гіршман (незмінно до 1905 року) та професор К. Андрєєв, який безпосередньо наглядав за діяльністю училища.

Опікунство ставило за мету, по-перше, догляд за незрячими: незрячий не був пристосований до самостійного життя, він все одно буде потребувати сторонньої допомоги, різниця тільки в її обсязі; по-друге, навчання. Ясна річ, що незрячий мав оволодіти хоч якимись суспільними науками та рельєфно-крапковим шрифтом Брайля. По-третє, підготовка вихованців до самостійного життя. Кожен незрячий мав сам прогодувати себе і свою родину і бути пристосованим до життя [6, с. 127].

Спеціальне училище для незрячих дітей було відкрито у Харкові 18 травня 1886 р. [1, с. 926]. 3 дня заснування училища і до 1894 року завідуючим Харківським училищем був Г. О. Кузнецов. З початку училище було лише для незрячих хлопчиків і розташовувалося по вулиці Німецькій, 41 у приватному будинку Венедиктової. Харківське училище спочатку було розраховане лише на 15 хлопчиків, але у перший рік було прийнято тільки 4 хлопчики, також йшло листування з іншими губерніями про прийняття по одному хлопчику звідти. На той час незрячих хлопчиків віком від 6 до 11 років, у Харківській губернії нараховувалося 135 чоловік, тож училище на 15 хлопчиків було замале. Маріїнське опікунство пропонувало суттєво підвищити кількість вихованців училища та відкрити училище для незрячих дівчат, але здійснити це було можливо лише за матеріальної підтримки з боку заможних верств населення [15, с. 3]. Перша назва відкритого училища – «Харківське училище для сліпих дітей».

8 червня 1887 року до Харкова прибув статс-секретар К. К. Грот – голова ради Маріїнського опікунства з догляду за незрячими, яке перебувало під августійшим патронатом її імператорської величності государині імператриці, котрий 9 червня відвідав Харківське училище незрячих і висловив своє задоволення організацією життя незрячих.

Для прийому дітей до Харківського училища незрячих були встановлені такі правила: по-перше, невиліковна сліпота на обидва ока. Така умова була необхідна тому, що незрячі діти, мешкаючи в училищі, були б рівні між собою за фізичними та психологічними можливостями, а якщо якась дитина буде хоча б щось бачити, вона вже буде мати інші можливості при вихованні та навчанні. По-друге, вік від 7-ми до 11-ти років. Уважається, що у цих вікових рамках дітям найкраще розпочинати навчання. По-третє, здібність до навчання. Часто сліпота – це не найбільша проблема у дитини, а лише супутня, відсутність зору часто впливає і на розумовий розвиток людини, якщо таку людину не виховувати у середовищі собі подібних та в спеціально створених умовах. Саме таке середовище створювало училище. По-четверте, відсутність інших, окрім сліпоти, тілесних вад. Училище було б неспроможне виховувати дітей, що мали б ще якісь вади, оскільки такі діти потребували подвійного догляду за собою [18, стор. №1. Правила для вчителів та вихователів].

При проханні про прийом дитини до училища подавалися такі наступні документи: метричне свідоцтво, довідка про щеплення проти віспи, медична довідка про стан здоров'я. Остаточному

прийому дитини передував період випробування (від одного до двох місяців). Опікунство мало право виключити із училища дитину, перебування якої є некорисним для її власного розвитку або ж шкідливе для інших вихованців [6, с. 127].

Прийом незрячих дітей у училище відбувався раз на рік, а саме, з 20 серпня по 1 вересня. Діти бідних батьків приймалися в училище безкоштовно, заможні батьки вносили плату у розмірі 300 крб. на рік, от тільки (не зрозуміло, за якими критеріями вирішували, чиї батьки бідні, а чиї заможні). Пізніше сума платежу Харківським відділенням була скорочена до 150 крб. При прийомі перевага віддавалася дітям мешканців Харківської губернії.

На початку існування училища з державних коштів опікунство не одержувало на його утримання майже нічого. Існувало здебільшого на кухольний збір, який здійснювався в «Неділю сліпих» (5-та неділя після Великодня). У «Харьковских губернских ведомостях» щорічно друкувалися статті, в яких закликали брати участь у пожертвуваннях, а на дверях церков вивішувались кухлі із написом «Сліпим» та зображенням на релігійну тематику. Зберігся і текст посвідчення особи, яка займалась «кухольним» збором. У посвідченні зазначалося прізвище, ім'я та по-батькові члена комісії зі збору та номер кружки [18, стенд №4. Посвідчення Харківського опікунства за незрячими дітьми]. Кухольний збір за звітами опікунства, складав понад 6 тис. крб. на рік. Частина коштів надходила з внесків членів опікунства (від 50 до 200 крб. на рік), частина – від пожертвувань громадян (приносили масло, сир, вугілля, цукор, булки та ін.).

На утримання училища в перший рік було витрачено 5769 крб., утримання кожного вихованця обходилося в 300 крб. на рік. У 1910 році вартість утримання одного вихованця складала 292 крб. 43 коп. Таким чином, за 25 років вартість утримання одного вихованця залишалася майже незмінною [18, стенд №3. Таблиця звітності училища]. У 1914 році училище вже отримувало земську субсидію – по 200 крб. на кожного вихованця, а вихованців було уже 96 чоловік [2, с. 69]. З цих даних стає зрозумілим, що доля незрячих у царській Росії не була зовсім байдужа суспільству, як про це утвердилося в радянських публікаціях. Суспільство за своїми можливостями намагалось допомогати незрячим.

З 1890 р. рада опікунства була занепокоєна розширенням приміщення для училища. Будинок громадянки Венедиктової став дуже тісним. З 15 травня 1890 р. училище переїхало в більш просторий будинок Квітки на Основі. Але рада була зайнята пошуками коштів і можливостей збудувати спеціальний будинок для незрячих із всіма зручностями. Харківське міське управління пожертвувало під будівництво училища для незрячих ділянку міської землі по вулиці Сумській, площею 990 кв. сажнів, а рада університету – виділила ділянку університетської землі, площею 330 кв. сажнів [6, с. 127].

Рада Маріїнського опікунства надала Харківському опікунському відділенню допомогу у 30000 крб. для будівництва училища, архітектор І. І. Загорський уклав план робіт і кошторис. З середини квітня 1891 р. міські діячі зайнялися розглядом проекту плану училища. Архітектору виплатили 400 крб., придбали для будівництва матеріали на суму 4755 крб., побудували балагани, вирили колодязь, за свердлення якого англійцю Вікінгу виплатили 1300 крб. Інженерні роботи виконував П. І. Шустер. За одними даними, з 4 грудня 1892 року [4, с. 8], а за іншими – з осені 1893 року [8, с. 142-143] училище переїхало в недобудоване приміщення по вулиці Сумській. Добудування приміщення по вулиці Данилевського відбувалося з 1909 по 1912 р. за проектом архітектора В. В. Величка. При училищі була збудована і відкрита церква.

У 1888 році у Харківському училищі вже виховувалося 17 хлопців й одна дівчина. Навчання було влаштоване таким чином: учнів було розділено на дві групи, відкрито підготовче відділення, яке мало 2 категорії – більш успішних – (7 чоловік), менш успішних (4 чоловіка), та один клас (7 чоловік).

Наприкінці 1890 р. в училищі було 27 чоловік, розділених на три класи: старше відділення, середнє і молодше [4, с. 64]. Навчання проводилося за загальноствановленого в училищі незрячих програмою, до якої входили наступні навчальні предмети: Закон Божий, письмо рельєфно-крапкове та «пласке», арифметика, історія, географія, суспільствознавство. Два роки складали підготовчі класи, три роки – навчальна школа, три роки – ремісничі класи. Навчання незрячих і

надалі мало на меті розвивати розум та зовнішні відчуття, надати їм деякі технічні знання і навчити ремесла, яке могло б у майбутньому забезпечити їх існування.

У вечірній час вихованцями ремісничих класів під керівництвом вихователів закріплювався пройдений матеріал. Крім цього, читалися твори російських письменників, а також книги на релігійні теми. Музика викладалася на фортепіано, скрипці, балалайці. Співи були на релігійну й світську тематику. З молодшими вихованцями займався учень з ремісничого класу М. Тисячний, який чудово розумівся на співах і в 1908 р. став викладати в училищі співи. Діти займалися ремеслом, їх продукція користувалась попитом, але пізніше училищу стало важче конкурувати з місцевими виробниками. Виявлялися здібності дітей до технічних робіт: плели попони, мішки, шарфи, шнурки та ін. Так, у 1897 р. прибуток від дитячого виробництва уже складав 1171 крб. 20 коп. У 1908 р. було запроваджено навчання хлопців чоботарства, а дівчат – швацького ремесла [15, с. 103].

Разом з розумовим розвитком в училищі турбувалися й про фізичне виховання. Гімнастиці приділяли особливу увагу, кожного дня в теплу пору на подвір'ї училища учні робили півгодинну зарядку. Гімнастика пальців рук проводилася після кожного уроку протягом 5-ти хвилин. Виховання мало на меті прищеплювати дітям релігійні почуття, любов до друзів, повагу до дорослих, зробити їх слухняними, привчити до праці.

На той час в училищі був запроваджений такий розпорядок дня. З 7-ї до 8-ї години діти прокидалися, прибирали ліжка, вмивалися, одягалися, далі – ранкова молитва та чай з булкою. З 8.30 дівчата прибирали зі столів у їдальні та мили посуд; з 8.45 до 11.30 – молитва, праця в майстерні, заняття в класах; 11.30–11.50 – гімнастика, 12.00 – обід з 2-х блюд, у неділю із 3-х блюд, 13.30–14.00 – прогулянка, 14.00–16.00 – заняття в майстернях і класах, 16.00–17.30 – чай із житнім хлібом та прогулянка, 17.30–18.30 – співи, 18.30–20.30 – заняття в майстернях та рукоділля, 20.45–22.00 – вечеря, вільний час, вмивання, вечірня молитва.

Надалі цей розпорядок зазнавав несуттєвих змін. Так, із 1912 року зафіксовано 2 розпорядки – на навчальні та святкові дні [18, стенд №3. Розпорядок дня в училищі]. Також були розроблені «Правила для учителів та вихователів Харківського училища незрячих» [18, стенд №1. Правила для вчителів та вихователів].

У 1897 р. відбувся перший випуск вихованців, але училище все одно не могло охопити навчанням всіх дітей шкільного віку. У тому ж 1897 р. у Харківській губернії незрячих дітей у віці від 1 до 9 років було 2733 чол. [5, с. 11-12]. Навчальні заклади опікунства мали змогу охопити тільки 850 чоловік. Тому доля незрячих в царській Росії була сумна [16, с. 11].

Викладач училища К. Ф. Лейко підіймав голос на захист незрячих, проте його клопотання не взяли до уваги. Він був звільнений з роботи з формулюванням: «За небезпечне вільнодумство у питаннях виховання незрячих дітей». Тоді ж на знак протесту відійшов від громадської діяльності професор Л. Л. Гіршман. Головою опікунства у Харкові став П. Н. Барабашов, професор Харківського університету. Посаду інспектора училища обіймав у цей час П. Н. Захаров.

З 1910 р. на прохання вчительки міського училища М. В. Смаковської Харківська міська управа добила від училища для сліпих дітей запровадження одного місця стипендіата на рік за кошти міської управи [2].

У 1910 р. було обладнано лазарет на нижньому поверсі флігелю, там же були розташовані господарські приміщення. Лазарет складався із двох палат на три ліжка. Там також знаходилася аптечка із необхідними медикаментами. Організатором обладнання лазарету була К. Я. Бердер.

Щодо відвідувачів шкільної амбулаторії, то тут переважали захворювання на малокрів'я, бронхіт, запалення органів системи травлення. Слід відзначити, що ослабленим та хворим на малокрів'я, як додаток до основної порції їжі, видавалися молоко, яйця, крім того призначався риб'ячий жир [18, стенд №2. Медицинский отчет по училищу слепых за 1912 г.]. Це свідчить про достатнє забезпечення училища коштами. Наприклад, інфекційних хвороб в училищі в 1910 р. не було, але окремі захворювання серед дітей періодично траплялися. Частіше за все учні скаржилися на хвороби вух, носа, голови та ніг. Вже у революційні роки здобувати кошти на утримання училища стане значно важче і додадуться такі інфекційні хвороби, як золотуха, рахіт, туберкульоз

та ін. [18, стенд №3. Звіт про стан Харківського училища за 1910 р.]. Це свідчить про серйозне послаблення здоров'я дітей.

Постільна білизна щомісячно чистилась, а матраци набивалися чистою соломною. Улітку раз на тиждень, а взимку раз на два тижні діти користувалися наявною при училищі лазнею.

У 1913 р. інспектором училища був призначений П. Г. Мильников. Він багато зробив для виховання незрячих дітей. За часів його керівництва був створений великий хор, духовий оркестр, започатковані нові предмети з трудового навчання і робота на швидкісних машинах, плетення панчо та ін. [6, с. 128]. Випускник отримував свідоцтво про освіту й ремесло.

Після закінчення училища більшість випускників займалася виготовленням кошиків, викладанням співу в парафіяльних сільських церквах, а деякі співали в церковних хорах, отримуючи за це 5 крб. в місяць. За 30 років існування до 1917 р. училище випустило 97 чоловік і тільки 1 з них, І. Брауде, отримав вищу освіту й став адвокатом. Трохи пізніше в училищі навчався І. В. Слепцов, який потім закінчив вищий навчальний заклад і працював керівником духового оркестру в училищі [4, с. 19].

Таким чином, думка про те, що до незрячих в Російській імперії суспільство було зовсім байдуже, є невірною. Завдяки передовим діячам та особливо професору Гіршману, у Харкові в 1886 р. відкривається спеціальне училище для незрячих дітей. Як зазначав журнал «Слепец», воно було одним з найбільших закладів такого профілю в Російській імперії [2, с. 22]. Незрячі діти Харківської губернії мали змогу не тільки навчатися читання книжок шрифтом Брайля, а й письма таким шрифтом. Дуже важливо й те, що незрячі діти мали змогу освоїти декілька ремесел. Також дітей навчали художньої творчості. Таким чином, на той час це був передовий досвід у реабілітації людей з особливими потребами. Незрячі випускники після закінчення училища могли заробити на життя, що давало змогу прогодувати себе і свою родину. До 1917 р. кількість учнів училища постійно зростала, як і витрати на їх утримання, та все ж таки училище було не в змозі охопити всіх незрячих дітей Харківської губернії.

Література

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования в 2-х т. / Багалеї Д. И., Миллер Д. П. Харьков, 1993. – Том 2 – 1993. – 982 с.
2. Лещенко Я. В. Училище слепых / Лещенко Я. В. // Слепец. – 1914. – №4. – С. 14-26.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Б. Н. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 642 с.
4. Морозова М.П. История Харьковской средней школы-интерната для слепых детей им. В.Г. Короленко / М.П. Морозова. – Черновцы, 1998. – 114 с.
5. Статистические сведения о слепых в Российской империи // Слепец. – 1905. – № 9. – С. 11-12.
6. Устименко О. М. Історія Харківського училища для сліпих дітей у 1886-1917 рр. / Устименко О. М. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Серія «Історія та географія». – 2008. – Вип. 29-30. – С. 126-129.
7. Училище слепых // Харьковские губернские ведомости. – 1887. – №116. – С. 3.
8. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. (репринтное издание) – Х.: САГА, 2008. – 274 с.
9. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1899 год. – Х., 1900. – 48 с.
10. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1902 год. – Х., 1903. – 68 с.
11. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1904 г. – Х., 1905. – 64 с.
12. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1910 год. – Х., 1911. – 57 с.
13. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1911 год. – Х., 1912. – 71 с.
14. Отчет Харьковского отделения попечительства о слепых за 1912 год. – Х., 1913. – 54 с.
15. Отчет Харьковского попечительства за 1901 г. // Вестник благотворительности. – 1908. – № 4. – С. 103-106.
16. Численность и состав слепых Харьковской губернии. – Х., 1912. – 13 с.
17. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3415. – 8 Арк.
18. Музей Харківської обласної гімназії-інтернату для сліпих.